

УДК: 94(477+477.7):070(47+57)«1912/1913»

DOI: 10.26661/swfh-2019-52-059

Чорномор'я та Балкани на сторінках «Вестника Европы» (1912 – 1913)

О. В. Козак

*Навчально-науковий інститут міжнародної освіти Харківського національного університету
kozakalenka11071610@gmail.com*

Н. І. Самойленко

*Всеукраїнська асамблея болгар України
sam16ni@gmail.com*

Ключові слова: Балкани, Причорномор'я, східне питання, Балканські війни 1912 –1913 років, російська журналістика, «Вестник Европы».

У статті аналізується досвід ідентифікації та осмислення регіону Балкан та Причорномор'я на сторінках російського помірковано ліберального часопису «Вестник Европы» доби переддення та періоду Балканських війн 1912 –1913 років. Автори доходять висновку, що конструктор «Балкани – Причорномор'я» на сторінках часопису впродовж 1912 –1913 рр. відрізнявся від його розуміння у географії та геополітиці. Оцінка подій та процесів в регіоні не завжди відповідала офіційній позиції російського уряду та була побудована на багатьох факторах.

The Black Sea and the Balkans on the Pages of “Vestnik Yevropy” (1912 – 1913)

O. V. Kozak

Educational and Scientific Institute of International Education of Kharkiv National University

N. I. Samoilenko

All-Ukrainian Assembly of Bulgarians of Ukraine

Key words: the Balkans, the Black Sea region, the Eastern question, the Balkan Wars of 1912-1913, Russian journalism, «Vestnik Yevropy»

The article analyzes the experience of identification and comprehension of the region of the Balkans and the Black Sea region on the pages of the Russian moderately liberal journal « Vestnik Yevropy » of the forbearance and the period of the Balkan wars of 1912-1913. Analysis of the coverage of the formation of this distinctive political and economic space on its pages is of interest in terms of elucidation of the factors of regionalization of economic, political, cultural and ideological processes in crisis conditions. The author comes to the following conclusions.

The construct «The Balkans - the Black Sea region» on the pages of the periodicals during 1912-1913 was different from his understanding in geography and geopolitics. The main factors influencing his comprehension, besides the exclusive economic and political significance, were the rivalry of the great powers for the «Turkish heritage», the Italian-Turkish war (1911-1912), the threat of the war in the Balkans and the Balkan wars (1912-1913), the crisis of the Ottoman Empire, the emancipation of the peoples subordinate to it. The region represents as part of the geopolitical space, where the interests of virtually all major European powers have been interspersed, and as a permanent source of danger for the entire continent. The geographic image of this part of Europe consisted exclusively of military acts of the Certificate on it, recorded on the pages of the periodicals, undoubtedly had its own specificity in comparison with the rest (diplomatic correspondence, documents of state institutions, memoirs and other kinds of historical sources), and despite fragmentation were diverse. The assessment of events and processes in the region on the pages of the magazine did not always correspond to the official position of the Russian government and was built on many factors: political, multilingual and multicultural components, diversity of social composition. By exposing the Russian public to the true state of affairs, the magazine was

far from idealizing European diplomacy, which used the small peoples as an instrument for affirming their own interests. During the reproduction of the image of the Balkans and the Black Sea region on the pages of the journal to attract correspondents' observations, press reviews were supplemented by time reminders of the religious and ethnic community of the Slav peoples. However, understanding Slavic identity did not act as a leading theme. Numerous facts and processes in the life of the region that thoroughly studied the publication subsequently became the basis for scientific analysis and included in textbooks on the history of the Western and Southern Slavs.

Всебічне відстеження процесу регіоналізації Європи є неможливим без звернення до різних за характером та змістом джерел. У цьому зв'язку представляє інтерес вивчення досвіду ідентифікації й осмислення регіону Балкан та Причорномор'я за матеріалами російського часопису «Вестник Европы». Аналіз висвітлення формування цього самобутнього політико-економічного простору на його сторінках може бути при нагоді у зв'язку як із дослідженням зазначеної частини європейського континенту у якості геополітичного конструкту загалом, так і для розвідок, пов'язаних з його соціальною та політичною історією, еволюцією розуміння концептів «Балкани» та «Причорномор'я», у з'ясуванні історичного та хронологічного часу їх розмежування у політичній практиці, міжнародних відносинах та у комунікативному полі російської інтелектуальної верстви, а також факторів регіоналізації економічних, політичних, культурно-ідеологічних процесів.

Об'єктом дослідження є зміст публікацій журналу за 1912–1913 рр., предмет вивчення – історико-культурна, військово-політична характеристика Балкан та Причорномор'я як вона закована на сторінках зазначеного періодичного видання.

Хронологічні рамки пов'язані з добою Балканських воєн. Як зауважив болгарський дослідник В. Михайлов, саме після революційних подій ХІХ–початку ХХ ст. на Балканах у науці та світовій політиці актуалізується уявлення про півострів як про специфічний геополітичний простір [1]. Тодішні представники різних кіл російської політичної верстви сходилися на думці, що для того періоду вплив Російської імперії у зоні Причорномор'я та Балкан в цілому, так в окремих країнах не був беззаперечним. Адже інтереси імперії вимагали диверсифікації підходів до різних його складових. У цьому зв'язку П.Н. Мілюков, майбутній кадет, якій у другій половині 1890-х рр. зазнав переслідувань з боку режиму та змушений виїхати до Болгарії, у своїх мемуарах прямо писав про одностороннє покровительство Сербії

після того, як не вдалося перетворити Болгарію у російську губернію на Балканах [2, с.191]. Переконаний монархіст, талановитий бюрократ (у кращому розумінні цього слова) В.Й. Гурко, син відомого російського генерал-фельдмаршала Й.В. Гурко, учасника російсько-турецької війни (1877–1878рр.), вказував, що позиції імперії у протистоянні з Туреччиною послабила експансія на Далекому Сході [3, с.7]. Наведені спостереження підтверджено аналізом сучасних науковців [1; 4; 5; 6, с.12]. Цілком зрозуміло, що зазначені особливості періоду не могли не вплинути на характер та оцінки подій в регіоні, зафіксовані на сторінках «Вестника Европы».

При визначенні географічних меж регіону, у тому вигляді, як він відображався на сторінках цього часопису, слід зважати, що доля «турецького спадку» вирішувалася європейськими державами. Балкани та Причорномор'я з'являлися саме з огляду на процеси, важливі для усього континенту, географічні кордони між ними були розмиті. Проте геополітичний фактор – інтереси великих держав щодо «турецького спадку» – їх об'єднували.

Дослідники неодноразово намагалися узагальнити події та процеси у житті регіону перших десятиліть ХХ ст., спираючись на тогочасні періодичні видання [7; 8; 9]. Проте це здійснювалося побіжно у зв'язку зі з'ясуванням інших питань, перш за все Балканських воєн. Чисельні розвідки з їх історії лише почасти створюють контент вивчення образу регіону та не є достатніми для висновків із теми, винесеної у назву. Саме з Балканами пов'язується зародження російської військової журналістики [10, с.63].

Впродовж 1912–1913рр. «Вестник Европы» видавався як журнал європейської науки, політики, літератури, культури. Тоді видавцем був відомий вчений та політичний діяч Максим Максимович Ковалевський (1851–1916), редакцію очолював письменник, літературознавець, адвокат, земський діяч Костянтин Костянтинович Арсеньєв (1837 – 1919). Загальноновизнано, що

часопис слугував трибуною російського поміркованого лібералізму. Однак на його сторінках мали можливість висловлюватися представники різних політичних напрямів (консервативного, ліберального, демократичного, анархічного, за виключенням реакціонерів та затятих консерваторів). Він являв собою творчу лабораторію, де царювала взаємоповага. Редакція надавала читачеві можливість порівнювати різні точки зору, самому робити висновки, не нав'язуючи своїх ідей. Пік популярності видання на початок ХХ ст. вже минув. Про це свідчить хоча б той факт, що він виявся першим російським часописом, на сторінках якого постійно з'являлася реклама, – фінансових ресурсів від підписки вже не вистачало. Проте все ж певним чином він продовжував формувати уявлення суспільства про події та процесі у всьому світі. Ведучи діалог з читачем доступною мовою, редакція не жертвувала при цьому науковим рівнем матеріалів, оприлюднених на сторінках журналу, якій продовжував залишатися у комунікативному полі російської інтелектуальної верстви.

Російські кореспонденти у досліджуваній час як би наново відкривали для громадськості регіон. Традиція регулярного та постійного висвітлення його життя російською журналістикою, яка склалася за доби російсько-турецької війни 1877–1878 рр., була поживлена у зв'язку з черговим загостренням комплексу проблем, відомих в історії дипломатії як «східне питання», посиленням конфронтації держав у процесі з боротьби за впливи на теренах Османської імперії. В основу періодичності інформації про регіон «Вестником Европы» було покладено принцип відтворення подій не тільки у самому регіоні, але й за його межами, якщо ці події пов'язані. Редакція відгукувалася на те, що відбувалися на теренах Балкан, зони чорноморських проливів, володінь Османської імперії – тобто, в історико-географічному просторі східного питання.

У 1912–1913 рр. до висвітлення життя регіону на сторінках часопису редакція залучала широке коло авторів. Серед них Володимир Олександрович Апушкін (1868–1937), професійний військовий, юрист, талановитий журналіст, відомий своїми публікаціями з військово-історичних та військово-суспільних питань, Михайло Андрійович Осоргін (справжнє прізвище Ільїн, 1878–1942), випускник юридичного факультету Московського університету, журналіст та письменник, брав участь у першій російській революції, Аріадна Володимирівна Тиркова-Вільямс (1869–1962, чоловік у другому шлюбі був англійцем), журналіст, політичний діяч, письменниця, член Союзу виз-

волення та центрального комітету конституційно-демократичної партії (1906), Леонід-Людвиг Зіновійович Слонімський (1850–1918), випускник юридичного факультету Київського університету, публіцист, правник, Олександр Андрійович Деренталь (справжнє прізвище Дікоф, 1885–1939), навчався у Військово-медичній академії у Петербурзі, член партії соціалістів-революціонерів (з 1905р), брав активну участь у першій російській революції, журналіст.

Таким чином, автори публікацій мали належний освітній рівень, життєвий та фаховий досвід, ерудицію, репутацію – ті складові соціального капіталу, які виявилися необхідними та достатніми для належного висвітлення життя регіону та створенню його адекватного іміджу.

Характеризуючи репрезентацію в аналітичних оглядах, нарисах, кореспонденціях, замітках, рецензіях, оглядах європейської преси, статтях, дорожніх нотатках, листах образу регіону на сторінках видання є можливим простежити, як змінювалися уявлення про нього, слов'янську ідентичність, ментальні карти (картографування) у середовищі не тільки російської ліберальної інтелектуальної верстви, але й широкого загалу. Щодо ментального картографування (ментальних мап) існує декілька підходів його тлумачення та використання у залежності від мети та галузі дослідження (соціології, теорії управління, гуманітарної географії, психології, архітектури, історії, філології). Зокрема, українська дослідниця І.І. Колесник наголошує, що у якості інструментарію історика – це структура соціального знання, спосіб соціально-просторового мислення. Ментальні мапи картографують не тільки простір, але й думки, спосіб мислення, розумові дії [11, с.159]. В даній розвідці автор виходить із найбільш загального уявлення про ментальне картографування як моделювання географічних образів та інтерпретацію земного простору у людській діяльності.

У зазначені роки у часописі загалом кількість публікацій, де згадувалися Балкани та Причорномор'я або повністю були присвячені їм, сягала близько 40. Конструювання образу регіону здійснювалося у декількох напрямках. Знайшли відображення не тільки міждержавні контакти, але й внутрішнє життя Туреччини, у зв'язку з військовими діями у ході Балканських війн – Болгарії, Сербії, Румунії, військово-політичні зміни у стані учасників Балканського союзу, македонська проблема, протистояння у процесі творення албанської держави. На шпальтах журналу також було зафіксовано деякі реалії повсякдення різних

верств населення – турецької інтелігенції та освіченої верстви [12, с.299], офіцерського корпусу країн, що брали участь у Балканських війнах [13, с.с.347, 349, 348, 351, 352], заможних румунських земельних власників [14, с.287]. Соціокультурні процеси у регіоні не набули широкого висвітлення. Лише декілька нарисів та рецензій було присвячені національним літературам та мистецтву регіону [15; 16], а також опубліковано переклади художніх творів [17].

Традиційно приділялося багато уваги дипломатії та політичній тематиці. Саме крізь призму військово-політичних сюжетів висвітлювалося становище християнських країн. Мирному буттю присвячувалося декілька публікацій. В них йшлося про безпосередньо турецьку частину Османській імперії [12; 18].

Попри тематичну різноманітність, спрямованість та характер публікацій акцент робився на політичну або військово-політичну складову, навіть коли йшлося про життя європеїзованої верстви у Константинополі. Існувало розуміння того факту, що Туреччина далека від Європи не географічно, але культурно. Зокрема, сюжет про тамтешній літературний салон супроводжується нагадуванням про політичну орієнтацію найбільш популярного поета Джевет-бея, якій належав до молодотурків. Говорячи про його творчість, автор публікації вбачає у ньому свого роду символ, що характеризує політичну еволюцію партії «Єднання і прогрес», яка, ствердивши свій вплив, «забула» про шляхетні наміри, зафіксовані у її назві [12, с.297]. Розповідь про становище жінки у вищих прошарках суспільства виявилася своєрідним маркером соціального прогресу (а точніше його відсутності). Попри те, що на якому-небудь світському прийомі французька мова переважає, кожна жінка, соціальний статус чоловіка якої нижчий за соціальний статус господині, зобов'язана, схилившись до підлоги, поцілувати у господині кінчик плаття [12, с.303]. Традиція перемогла новації! Зауважується, що поверхневі реформи молодотурків, не змінили традиційно недовірливого ставлення до гяурів-європейців [12, с.304]. Враження А. Тирковой від залишків архітектурних чесот міста на берегах Босфора [18, с.303—304, 306] також доповнюються міркуваннями щодо політичної культури та виборчих процедур у Туреччині. Беззаконня, втручання у виборчий процес та тиск навіть не виправдовувалися [18, с.307—308].

Характерно, що в усіх публікаціях про регіон, незалежно від їх жанру, не знаходиться місця для екзотики, але деякі зауваження країнознав-

чого характеру все ж мали місце. Це стосується повсякдення турецьких родин [18, с.с.311,312], системи освіти [18, с.312—315] у турецькій частині Османської імперії. Йшлося також про зміни у столицях балканських країн за час війн. М.А. Осоргін у цьому зв'язку писав про Белград, що перетворився на покинуте людьми село [19, с.303]. Не впізнати було й Софію. Новеньке, дуже чисте містечко, з чарівною для будь-якого ока горою Вітоша спустошене, більша частина крамниць зачинена, будови незавершені. Всюди тільки військові [19, с.302]. Проте Бухарест – «витончене, вишукане, життєрадісне та веселе місто з тінистими скверами», де вирує життя багатіїв [14, с. 287—288].

Країнознавчі спостереження та думки стосовно військово-політичного протистояння під час першої та другої Балканських війн містили розлогу географічну характеристику театру військових дій. Описи усіх, хоча б трохи важливих з точки зору інтересів великих європейських держав, військових операцій висвітлювалися докладно та доповнювалися не менш докладним географічним описом їх місцевості. Першим узагальненням у цьому зв'язку став нарис В.О. Апушкіна «Славяно-греко-турецька війна 1912 г.» [13; 20]. У ньому згадується 11 топографічних об'єктів – річки, долини, гірські хребти, перевали, моря а також чисельні географічні реалії, які з'явилися внаслідок соціальної діяльності людини (шляхи сполучень, населені пункти, порти, фортеці, адміністративно-територіальні одиниці, історико-географічні області). Без такого докладного огляду практично неможливо з'ясувати логіку військових дій. Без нього важко було адекватно оцінити втрати та здобутки учасників конфлікту, раціональність тих чи інших військових операцій та зрозуміти неминучість подальшого його розвитку. Цей нарис залучав геостратегічну характеристику регіону у виднокіл читача та розсував межі його уявлень про військово-політичні реалії у регіоні. Автор доводить: військово-політичне та стратегічне становище турецької армії було більш сприятливим напередодні Першої балканської війни, що відповідає й оцінкам сучасних істориків. З іншого боку деякі політичні лідери країн-учасниць антитурецької коаліції недооцінювали свого противника [21, с.565]. У нарисі цей докладний опис виступає як мотив, що спонукав союзників до застосування нестандартних стратегій військових дій [20, с.345].

На сторінках видання завжди простежувався зв'язок між змінами політичних умов в регіоні в цілому, в окремих країнах та військово-політичним або дипломатичним протистоянням між

ними. Зокрема, з'ясовано усі перипетії боротьби у владній верхівки між молодотурками та їх опонентами, у яких так складно було розібратися європейцю. Не всі політики розумілися на подіях у країні. Проте видання спроміглося здолати цю складність [22, с. 412–413]. Турецька криза липня 1912р. ускладнювалася втручанням Італії, чий флот бомбардував Дарданелли. А це наблизило італо-турецький конфлікт до меж Балкан та Причорномор'я [23, с.436]. Італо-турецький конфлікт (1911 – 1912рр.) розглядається у зв'язку з послабленням Османської імперії [24, с.414 –415; 25, с.402 –403; 26, с. 299]. Пізніше в історії дипломатії його було названо війною. Видання зафіксувало, що на час безпосереднього зіткнення Італії та Туреччини не існувало його розуміння як війни. Як ознака слабкості Османської імперії розцінювалося пожвавлення національних рухів [18, с.318]. Цьому процесу надавалося таке велике значення, що розподіл Туреччини пов'язувався не з політикою великих європейських держав, а з балканськими народами [27, с.401]. Однак журнал був далекій від ілюзій стосовно наслідків зазначених рухів. Існувало усвідомлення того факту, що навіть у кризовому стані Османську імперію їм буде складно здолати [18, с.319]. На цьому тлі закономірним було пожвавлення слов'янофільських настроїв у частини російського суспільства. «Вестник Европы» констатував загалом пасивне ставлення більшості соціальних верств до ідеї слов'янського єднання [28, с.265]. З початком першої Балканської війни ситуація змінилася, на що звернув увагу й часопис [19, с. 303; 27, с.408].

Симпатії представників громадських кіл поділялися між Сербією та Болгарією. Проте видання займало виважену позицію, уникаючи крайніх оцінок, вбачаючи за їх лаштунками з одного боку конкретні політичні та економічні інтереси, викликані у тому числі вирішенням завдань державотворення слов'янськими націями, а з іншого – наслідки військових дій [29, с.386 – 387; 30, с.313; 31, с.378, 383; 32, с.281; 33, с.386]. Виважена позиція зовсім не означала відсутності емоційної підтримки патріотичного пориву болгар і сербів у їх прагненні звільнити від турецького панування усіх слов'ян півострову [19, с. 303, 307, 310; 30, с.325; 24, с.412 – 414], а також проявів співчуття до змученого війнами населення Балкан незалежно від його етнічної приналежності [34, с.324 – 325; 35, с.371]. У цьому зв'язку і слід розглядати чисельні міркування щодо долі Македонії, яка завжди привертала увагу громадськості, політиків та науковців. Як з'ясувала Бурбига В.О. [9], на сторінках часопису македонське

питання розглядалася неодноразово. Позиція стосовно нього не була незмінною. На передодні Першої світової війни вважалося, що Македонія має бути болгарською. Часопис докладно відстежував усі російські зовнішньополітичні кроки в регіоні, супроводжуючи їх детальним аналізом, не оминаючи жодного прорахунку. Журнал зафіксував розуміння російською освіченою верствою неминучості військових конфліктів на Балканах на підґрунті аналізу історичних причин [34, 36] та особистих спостережень журналістів ще до початку першої Балканської війни, а також по її завершенні [30, с.313, 325; 37, с.395]. Особливо критикувалася позиція російського істеблішменту щодо австро-угорської ідеї створення окремих держави Албанія, у якій вбачався інструмент послаблення слов'янства [22, с.411, 415; 35, с. 371 – 372, 426; 27, с. 401, 409; 38, с.412 – 417; 39, с. 332 –335].

Висвітлення подій було завжди оперативним навіть попри цензурні обмеження, до яких вдавалися воюючі сторони [20, с.355–357]. Ці обмеження стали однією з головних причин викривлення фактів та подій, що відбувалися на Балканах та у Причорномор'ї, а отже й обличчя регіону. Прямо вказувалося, що у зв'язку з поразками Болгарії у другій Балканській війні софійська влада так само, як і російська намагалася приховати справжнє становище [14, с.285 –287]. На сторінках журналу викривалися дифамації подій стосовно періоду 1912–1913 рр. та відобразилася інформаційна війна, яка супроводжувала військово-політичні та дипломатичні процеси. Зокрема, йшлося про брошуру професора А. Беліча «Серби та болгари у балканському союзі» [33, с. 388 – 389]. В ній обґрунтовуються територіальні претензії Сербії. Аргументація у цьому повністю співпадала з позицією сербського офіціозу в обличчі прем'єр-міністра Н. Пашича та була побудована на фальсифікованому тлумаченні самого поняття міжнародного договору, що одразу ж зауважив часопис [33, с.391]. Повз уваги редакції не пройшла сповнена протурецьких симпатій книга французького сходознавця П'єра Лоті «Туреччина, що помирає», видана у Парижі у 1913р. Книга складалася з листів та нотаток про італо-турецьку війну, а також подальших подій на Балканах. Автор наводить чисельні «докази» несправедливості та жорстокості балканських союзників. У рецензії на це видання не залишився без уваги жоден із наведених П. Лоті фактів, які виявилися повною містифікацією. Причини цієї містифікації полягали у царині економічній. Адже Франція мала більше 2 млрд. вкладень у Туреччині. Не

доля країни, але доля французьких капіталів турбувала П. Лоті. Аналізувати подібні видання було необхідно: адже вони формували неадекватні уявлення в очах громадськості про малі європейські нації балкано-чорноморського регіону [31, с. 378–382].

Отже конструкт «Балкани – Причорномор'я» на сторінках часопису впродовж 1912–1913 рр. відрізнявся від його розуміння у географії та геополітиці. Основними факторами, що вплинули на його осмислення, окрім виключного економічного та політичного значення були суперництво великих держав за «турецький спадок», італо-турецька війна (1911–1912 рр.), загроза війни на Балканах та Балканські війни (1912–1913 рр.), криза Османської імперії, емансипація підвладних їй народів. Регіон представ як частина геополітичного простору, де перетиналися інтереси практично усіх великих європейських держав, та як постійне джерело небезпеки для усього континенту. Географічний образ цієї частини Європи складався виключно у зв'язку з військовими діями Свідоцтва про нього, зафіксовані на сторінках періодичного видання, безсумнівно, мали свою специфіку у порівнянні з рештою (дипломатична переписка, документи державних установ, мемуари та інші види історичних джерел) та попри фра-

гментарність були різноманітними. Оцінка подій та процесів в регіоні на сторінках часопису не завжди відповідала офіційній позиції російського уряду та була побудована на багатьох факторах: поліетнічність, багатомовний та мультикультурний компоненти, різноманітність соціального складу. Розкриваючи російській громадськості істинне становище справ, журнал був далекій від ідеалізації європейської дипломатії, яка використовувала малі народи у якості інструменту для ствердження своїх власних інтересів. При відтворенні образу Балкан та Причорномор'я на сторінках часопису залучення спостережень кореспондентів, оглядів преси доповнювалося час по часу нагадуванням про релігійну та етнічну спільність слов'янських народів. Проте осмислення слов'янської ідентичності не виступало у якості провідної теми. Чисельні факти та процеси у житті регіону, які ретельно вивчало видання, згодом стали підґрунтям наукового аналізу та увійшли у підручники з історії західних та південних слов'ян. Перспективами подальшого дослідження може бути порівняльний аналіз образу регіону, зафіксованого російською журналістикою впродовж 1912–1913 рр. на сторінках «Вестника Европы», з контентом російських періодичних видань зазначеного періоду, але іншого спрямування.

Джерела та література

1. Михайлов В. Балканы как пространство проблемной наднациональной идентичности / В. Михайлов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.perspektivy.info/rus/gos/balkany_kak_prostranstvo_problemoj_nadnacionalnoj_identichnosti_2014-02-21.htm (Дата звернення: 20.10.2018)
2. Милюков П.Н. Воспоминания / П.Н. Милюков – Москва: Политиздат, 1991. – Т.1. – 528 с.
3. Гурко В.И. Черты и силуэты прошлого. Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника / В.И. Гурко – Москва: Новое литературное обозрение, 2000. – 746 с.
4. Лунева Ю.В. Балканские войны 1912–1913 годов и европейские державы / Ю.В. Лунева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naukarus.com/balkanskiye-voyny-1912-1913-godov-i-evropeyskie-derzhavy> (Дата звернення: 20.10.2018)
5. Хаков Д. Балканские войны: победа и поражение Болгарии / Д. Хаков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://presto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/./1907> (Дата звернення: 20.10.2018)
6. Шевцова Г.И. Русский гуманный поход на Балканах (1912–1913): монография. – Москва: Без издательства, 1912. – 240 с.
7. Гусев Н.С. Poleмика в русской и болгарской печати о позиции Болгарии в начале Первой мировой войны / Н.С. Гусев // Дріновський збірник. Дриновски зборник. Т.VIII. – Харків – Софія, 2016. – С.274–281.
8. Бурбыга В. А. «Вестник Европы» (1878–1912 г.г.) как источник изучения македонского вопроса // III Дриновские чтения «Проблемы источниковедения, историографии истории и культуры Болгарии, истории болгаристики». Тезисы докладов (25–27 октября 1994 г., г. Харьков) / Межреспубликанская научная ассоциация болгаристов, Украинский научный центр «Наука и искусство» Национальной АН Украины. – Харьков, 1994. – С.59–61.
9. Бурбыга В.А. Македонский вопрос в зеркале российской печати / В.А. Бурбыга // Дріновський збірник. Дриновски зборник. Т.II. – Харків – Софія, 2008. – С. 215–223.
10. Гоков А.О. Российская военная журналистика 1877–1878 гг. (Балканский полуостров) / А.О. Гоков // Дріновський збірник. Дриновски зборник Т.III. – Харків – Софія, 2009. – С. 63 – 78.
11. Колеснік І.І. Ментальні карти як інструментарій історика / І.І. Колеснік / І.І. Колеснік // Ейдос. Т. 7. – Київ, 2013. – С. 159 – 168.

12. Деренталь А. Письмо из Константинополя / А. Деренталь // Вестник Европы (далі – ВЕ). – 1912. – №3. – С.297 – 317.
13. Апушкин В.О. Славяно-греко-турецька війна 1912 г. / В.О. Апушкин // ВЕ. – 1913. – №1. – С. 344–359.
14. Деренталь А. Письмо из Бухареста / А. Деренталь // ВЕ. – 1913. – №10. – С.281 – 296.
15. Крэстев-Миролюбов К. Современная болгарская литература / К. Крэстев-Миролюбов // ВЕ. – 1913. – №6. – С.151 –159.
16. Шмит Ф. Что такое византийское искусство / Ф. Шмит // ВЕ. – 1913. – № 10. – С.221 – 255.
17. Трагедия Софокла «Электра» // ВЕ.–1912. – №2. – С.25 – 59, №3. – С. 3 – 36.
18. Тыркова А. С берегов Босфора /А. Тыркова // ВЕ. – 1912. – №5. –С.303–320.
19. Осоргин М.А. Отрывки военных впечатлений / М.А. Осоргин // ВЕ. –1912. –№ 12. – С. 299 – 309.
20. Апушкин В.О. Славяно-греко-турецька війна 1912 г. / В.О. Апушкин // ВЕ. – 1913. – №2. – С. 343–360.
21. Миколенко Д.В. Страсті за Стамболовим: болгарське державотворення у 1895 –1920-х роках: Монографія // Д.В. Миколенко. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. – 804с.
22. Иностранное обозрение // ВЕ. –1912. –№7. – С. 408—417.
23. Иностранное обозрение. Турецкий кризис // ВЕ. –1912. – №8. – С.436 –439.
24. Иностранное обозрение // ВЕ. –1912. – №4. – С.407 – 418.
25. Иностранное обозрение. Бомбардировка Дарданелл и ее последствия // ВЕ. – 1912. – №5. – С. 401–414
26. Осоргин М.А. Война и ее последствия / М.А. Осоргин // ВЕ. – 1912. – №6. – С.298 – 317.
27. Иностранное обозрение // ВЕ. – 1913. – №4. – С.385 – 409.
28. В. Кузьмин–Караваев. Сокольево и идея славянского единения / В. Кузьмин–Караваев // ВЕ. – 1912. – №8. – С.248 –271.
29. Слонимский Л. Пацифизм и война / Л. Слонимский // ВЕ. – 1913. – №8. – С.383–387.
30. Осоргин М.А. О балканских «зверствах» / М.А. Осоргин // ВЕ. – 1913. – №2. – С.311 – 327.
31. Л.Слонимский. Французский защитник «умирающей Турции». Л.Слонимский // ВЕ. –1913. – №4. С. – 376 –385.
32. Деренталь А. Письмо из Адрианополя / А. Деренталь // ВЕ. – №6. – С. 273 – 287.
33. Иностранное обозрение // ВЕ. – 1913. – №6. – С.385 – 396.
34. Ковалевский М. Освободительное движение на Балканах / М. Ковалевский // ВЕ. – 1912. – №11. – С.321—325.
35. Иностранное обозрение // ВЕ. – 1912. – №12. – С.372 – 386.
36. Ковалевский М. Судьба Балкан / М. Ковалевский // ВЕ. – 1913. –№1. – С. 197 – 224.
37. Иностранное обозрение // ВЕ. –1913. – №8. – С. 388 – 399.
38. Иностранное обозрение // ВЕ. – 1913. –№ 5. – С.411–419.
39. Слонимский Л. Балканская война и албанский вопрос /Л. Слонимский // ВЕ. – 1913. – №5. – С.330–335.